

UOT 82 (091)

A.Ş.Əlizadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aygul.elimerdanova@mail.ru

NİZAMI GƏNCƏVİ TARİXDƏN BƏDİİLİYƏ DOĞRU (M.HÜSEYN VƏ H.ARASLI ƏSƏRLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ)

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Mehdi Hüseyn, Həmid Araslı, tarixi əsər, tarixi şəxsiyyət

Qəblərdə əbədi məskən salmış unudulmaz şair tarixi şəxsiyyət və hadisələri öz əsərlərində canlandırdığı kimi özü də tarixi şəxsiyyətə çevrilmiş, bir çox elmi və bədii əsərlərin əsas mövzu qaynağı, obrazı olmuşdur. Filosof-şairin əsrlər öncə cismani ömrü sona çatsa da, adı, əsərləri, ümumiyyətlə həyat və yaradıcılığı dillər əzbəridir, əsərlərin mərkəzindədir.

Nizaminin dahiliyindən doğan münasibət akademik Həmid Araslı və nasir Mehdi Hüseynin əsərlərində də yer almışdır. Nəticədə “Şairin həyatı” və “Nizami” kimi tarixdən gəlib tarixə düşən əsərlər yaranmışdır.

Adlarını qeyd etdiyimiz əsərləri oxuduqca bu əsərlər arasında əlaqələrin daha çox olduğunu görürük. Bəhs etdiyimiz əsərlərdən birini hissə-hissə oxuduqda yaranan sualların cavabını digər əsərdə tapmaq mümkündür.

Hər iki müəllifin elmi düşüncə və bədii dilindən yaranan əsərinin hər birini ayrı-ayrılıqda mükəmməl hesab edə biləcəyimiz qədər onları daha da dolğunlaşdıran bu əsərlərin birlikdə oxunub müqayisə edilməsidir. Bu baxımdan “Şairin həyatı” və “Nizami” əsərlərinin dərinədən öyrənilməsi, müqayisələrin aparılması, birgə araşdırılması, bədii süzğəcdən keçən tarixin nə qədər gerçək və ya bədii təfəkkürün nəticəsi olduğunu aydınlaşdırmağa, bu əsərlərin yenidən yaddaşda canlanmasına və adlarının qoşa qanad kimi yanaşı çəkilməsinə kömək olur.

A.Ш.Ализаде

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ ИЗ ИСТОРИИ ДО ПОЭЗИИ (НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.ГУСЕЙНА И Г.АРАСЛЫ)

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Мехти Гусейн, Гамид Араслы, историческое произведение, историческая личность

Достопамятный поэт, навеки живущий в сердцах, превратился в историческую личность, поскольку в своих произведениях изображал исторических личностей и событий и был источником главной темы и образом многих научных и художественных произведений. Хотя много столетий назад закончилась земная жизнь философа-поэта, его имя, произведения, в общем жизнь и творчество поэта живут в сердцах и памяти народа.

Отношения, рожденные от гениальности Низами, нашли свое место и в произведениях академика Гаида Араслы и прозаика Мехти Гусейна. В результате появились такие исторические и оставшиеся в истории произведения как «Жизнь поэта» и «Низами».

Читая названные произведения, мы видим ещё большую связь между ними. Частично читая одно из произведений, которые стали предметом обсуждения, ответ на возникшие вопросы можно найти в другом произведении.

По тому, как мы судим каждое произведение, созданное из научного мышления и художественного языка обеих авторов – совершенным более полноценным их делает сравнение произведений прочитав их вместе. С этой точки зрения глубокое изучение произведений «Жизнь поэта» и «Низами», их сравнение, исследование вместе помогают выяснить, насколько они являются результатом, прошедшим через художественный фильтр истории, реалистического или художественного мышления, возрождению этих произведений в памяти и название их как пара крыльев.

A.Sh.Alizadeh

NIZAMI GANJAVI FROM HISTORY TO ARTISTRY (IN THE CROSSING OF THE WORKS OF M.HUSEYN AND H.ARASLI)

Keywords: *Nizami Ganjavi, Mehdi Huseyn, Hamid Arasly, historical work, historical identity*

Unforgettable poet inhabited in the hearts permanently became himself historical identity as he animated the historical identities and events in his works, was main subject source, image of many scientific and literary works. Flesh life of philosopher-poet ended centuries ago, his name, works, generally life and creativity are well-known; are in the center of the works.

The attitude arisen from the genius of Nizami has taken its place in the works of academician Hamid Arasli and prose-writer Mehdi Huseyn. As a result, the works such as “Life of the poet” and “Nizami” coming from the history and written in the history have been created.

As reading the mentioned works, we understand that there are more connections between these works. As reading partially one of the said works, it is possible to find the answer in other work for the occurred questions.

What makes the works more substantial as we can consider each of the works emerged from the scientific thoughts and literary languages of both authors excellent separately as is their comparison by reading them jointly. In this respect, deeply learning, the comparison and jointly studying of “Life of the poet” and “Nizami” contribute to clarifying how much the history filtered artistically is the result of reality of literary thinking, to revive these works in the memories and mention their names as two-winged.

Tarixi öz əsərlərinə gətirən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi hər dövrdə özündən sonrakı nəsil üçün yaşamış və yaşayır. Qəlblərdə əbədi məskən salmış unudulmaz şair tarixi şəxsiyyət və hadisələri öz əsərlərində canlandırıdığı kimi, özü də tarixi şəxsiyyətə çevrilmiş, bir çox elmi və bədii əsərlərin əsas mövzu qaynağı, obrazı olmuşdur. Filosof-şairin əsrlər öncə cismani ömrü sona çatsa da, adı, əsərləri, ümumiyyətlə həyat və yaradıcılığı dillər əzbəridir, əsərlərin mərkəzindədir.

Azərbaycanın görkəmli alimi, ədəbiyyatşünas Həmid Araslı Nizami Gəncəvi haqqında ilk tədqiqat aparan alimlərimizdənədir. Onun “Şairin həyatı” və digər əsərləri Nizami dünyası, həyat və yaradıcılığı, düşüncələri ilə yaxından tanış olmaq üçün əsas mənbə kimi, istər adi bir oxucu, istər tədqiqatçı, bir sözlə, hər kəs üçün dəyərlidir, zəngin materiallardır.

Akademik H.Araslı ilə eyni ildə, yəni 1909-cu ildə anadan olmuş nasir, dramaturq və tənqidçi Mehdi Hüseyn də bir çox tarixi əsərlərin, o cümlədən “Nizami” əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır. M.Hüseynin Nizami haqqında dramı ilə yanaşı, məqalələri də çap olunmuşdur. Nizaminin dahiliyindən doğan münasibət hər iki müəllifin əsərlərində yer almışdır. Nəticədə “Şairin həyatı” və “Nizami” kimi tarixdən gəlib tarixə düşən əsərlər yaranmışdır.

Mehdi Hüseyn II Dünya müharibəsi illərində yazdığı tarixi əsərləri ilə tarixə bir daha nəzər salmış, xalqın qəhrəmanlarını xatırlatmaqla millətinin qalibiyyətinə inanmış və bu inam gücünü artırmağa çalışmışdır. M.Hüseyn müharibə illərində bir yazıçı kimi, sülhün, xeyrin tərəfdarı olaraq dövrünə münasibət bildirmiş, əsərləri ilə bir növ döyüşən əsgərlərə, qəhrəmanlara dəstək olmuş, xalqının gözəl gələcəyinə millətini inandırmağa çalışmışdır.

“Nizami” əsərinin də bu dövrdə yazılması təsadüfi deyildi. Təbii ki, düşünən beynə sahib olan Mehdi Hüseyn üçün Cavanşir, Şeyx Şamil kimi xalqını düşmənlərdən qoruyan, qılıncla, odla döyüşən qəhrəmanlarla yanaşı, söz xəzinədarı olan dahi şairimiz N.Gəncəvinin əsərə gətirilməsi müəllifin düşündüyü kimi vacib idi. Çünki Nizami Gəncəvi də bir qəhrəman idi desək səhv etmərik. XII əsr şairi odlu silahla, qılıncla döyüşməsə də, sözünün qılinc qədər kəsəri olub, əsərləri düşmənlərin ünvanlarına püskürən od, alov olub. Nizami dövrünün düşmənlərinə qarşı döyüşən şair-qəhrəman olub. Sözündəki hikmət hər zaman aktuallığını qoruyub.

“Nizami” əsərinin I şəklində biz Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini yazmaq üçün Bərdəyə gedəcəyini öyrənirik: “...Mən Bərdəyə getməliyəm, anacan! Şirinin sevdiyi yaşıl çəmənləri, gəzdiyi əlvan yaylaqları seyr edəcəyəm. Mən sevib sonra yazacağam. (Gedir)” (2, 82)

(Gedir) Və sanki Mehdi Hüseynin “gedir” deyərək yola saldığı Nizami H.Araslının “Şairin həyatı” əsərindəki “Nizami Bərdədə” başlığı ilə yazılan hissədə artıq Bərdəyə çatmış olur. H.Araslının qeydlərindən oxuyuruq ki, Nizami Bərdəyə alim dostunun mənzilinə gələrək burada şəhərin ağsaqqalları

ilə görüşür və “Şirin” dastanına yenidən can vermək, bu mövzunu qələmə almaq istədiyini söyləyir. Burada “Xosrov və Şirin” haqqında məlumat toplayıb, dostundan bu haqda tarixi məlumatları özündə əks etdirən kitablar əldə edərək Gəncəyə, evinə geri dönür. “Xosrov və Şirin” əsərini yazıb ən yaxın dostuna oxuyur.

H.Araslının “Şairin həyatı” əsərində Nizaminin adını çəkməyib sadəcə ən yaxın dostu kimi qeyd etdiyi şəxsi M.Hüseynin “Nizami” əsərində Yusif adı ilə tanıyıraq.

M.Hüseyn həm də obrazların dili ilə onların xarakterini açır (məsələn, Nizami Munis timsalında). Bununla da insanın dahiliyinin, mənəvi zənginliyinin nə olduğunu car çəkməyə çalışır. Müəllif insanın aliliyinin, daxili zənginliyinin bürüzəsini sadəcə əzbərlənmiş, mənasını belə dərk edə bilməyən bir çox insanların sözündə deyil, həyatın dərkini anlayan şəxslərin əməldə özünü təsdiqləyən ibrətamiz fikirlərində görür. O, sadəcə “quru” sözlərdən ibarət olan cümlələri insanlıqdan uzaq tutur. Hər bir kəsi, insanı sözlə əməlinin bir olmasına çağırır, kamilliyə səsləyir. Bu kamil insan isə onun əsərindəki Nizamidir.

Nizami sadəcə əsərin mükəmməl obrazı deyildir, həqiqətən də tarixdən tanıdığımız gerçək Nizamidir. O Nizami ki haqq-ədalət tərəfdarı olub. O Nizami ki açıq sözlü olub. O Nizami ki hər kəsi hər bir şeyin yaxşı tərəfini görməyə çağırır.

Bu zaman yenə də H.Araslının “Şairin həyatı” əsəri bizi səsləyir, “Xəmsə”yə daxil olan “Sirlər xəzinəsi”ni oxumağa çağırır: “Əsərin onuncu hissəsində dünyanın sonunun yaxınlaşmasından və zəlzələdən danışılır “Ey yer dincəl. Bu zülm nə vaxta qədər olacaq” sualını verir və deyir: “Hər şeydə pislik və yaxşılıq var, ancaq sən eybi görmə, hünəri ələ gətir”

Şair İsadan misal gətirir ki, bir it cəmdəyinə hamı eyib tapır. İsa isə nə ağ dişləri var- deyə onun yaxşı tərəfini görür.” (1, 43)

“Nizami” əsərindəki Munis isə tez-tez “Mənim vicdanım ləkə götürməz” deyərək yalan danışmağı sevmədiyini, həqiqət əşiqi olduğunu söyləyir. Əslində müəllifin yaratdığı Munis obrazı sadəcə “dil pəhləvanı”dır. Özü ilə öyünən, səhvlərini görə bilməyən dar düşüncəlilərin iç dünyasını əks etdirən simvoldur.

Nizamiylə deyişmədə Munisin dilindən deyilən fikirlər obrazın daxili dünyasının əksidir. Əsərin yazarı bununla demək istəyir ki, insan nə qədər özünü, yəni daxili aləmini gizlətməyə çalışsa da, əslində gec-tez öz əməllərində bürüzə veriləcəyi qədər dil belə insanı aşkarlayan vasitədir.

Nizaminin cavab olaraq dediyi fikirləri önə çəkməklə müəllif də insanın bütün canlılardan irəli olduğunu qəbul edir, böyük ürək sahiblərinin hər şeyə sevgiylə baxmağını doğru hesab edir.

“Nizami” əsərinin ikinci şəklində Şirvan şahı Nizamiylə qarşılaşır, ondan “Leyli və Məcnun” əsərinin yazılmasını istəyir. Xaqaninin onu tərifi edərək söyləyir və saraya gəlməsini təklif edir. Nizami bu məqamda Xaqaninin ona yazılan məktublarını xatırlayır və son məktublarında gördüyü göz yaşlarını dilə gətirir. Sarayların şairlər üçün uyğun olmadığını bilir və cavab olaraq azad nəfəs almaq və sarayda deyil, insanların qəlbində yaşamaq istədiyini söyləyir.

Xaqaninin Nizamiyə yazdığı məktublarından birini isə H.Araslı oxucularına belə çatdırır: “Şairlər peyğəmbəri Xaqanidən böyük şair Nizamiyə. Qəzəllərin məni son dərəcə maraqlandırır. Ölkənin bütün şeir-sənət sevənləri sənənin adınla fəxr edir. Şöhrətin sarayları sevindirir. Hər tərəfdən səni dəvət edəcəklər. Bu qoca şairin sözlərini unutma. Saraylar səni köləliyə dəvət edirlər. Azadlığını heç kəsə satma. Məğrur başın saraylar önündə əyilməsin. Saraylardan qaç. Mənim fəlakətim sənə dərs olsun” (1, 33).

Beləliklə, M.Hüseyn əsərində Şirvan şahı ilə Nizami görüşənədək, H.Araslı əsərində Xaqani artıq Nizamini gələcək təhlükələrdən xəbərdar edir. Ona bir böyük kimi, başı çəkmiş şair kimi saraylardan uzaq durmağı məsləhət görür.

“Nizami” əsərinin ikinci şəklində Xəzərlərin Bərdəyə hücumunun gözlənilmədiyini oxuyuruq. M.Hüseyn xəzərlərin Bərdəyə hücumundan əvvəl Nizamini Bərdə gözəli kimi təqdim etdiyi Afaqla qarşılaşdırır. Əsərdə Nizami ilk dəfə memar Əbdəkin bacısı Afaqla Bərdədə tanış olur.

Əsərin davamında, üçüncü şəkildə xəzərlər artıq Bərdəyə hücum edib. Yerli cəngavərlər isə öz aralarında nədənsə savaşırlar (Əbdək və Toğrul). M.Hüseyn bununla döyüşlərdə daxili çəkişmələri nəzərə alaraq, bunun doğru olmadığını deməyə çalışıb. Müəllif düşmənlə vuruşda daxili problemlərin müzakirəsinin olmasını əsassız sayır. Döyüşdə hamını bir olmağa çağırır. Qalibiyyətin başında birliyin olduğunu vurğulayır.

Toğrul və Əbdək daxili ziddiyyətə görə məğlub olur və məhz bu səbəbdən Bərdə gözəlləri və Afaq əsir düşür.

Əsir düşən Afaq kəniş kimi Nizamiyə Dərbənd əmirindən hədiyyə gəlir. Bu haqda həm H.Araslının, həm də M.Hüseynin əsərində oxuyuruq. H.Araslı Dərbənd əmirinin onu saraya çağırmasını qeyd edir. Nizamiyə kənizi hədiyyə göndərdiyini yazır. Nizaminin kənizi necə qəbul etdiyi əhvalatı isə M.Hüseyn danışır. Əsərinin altıncı şəklində oxuyuruq ki, Dərbənd əmiri qasidlə Nizamiyə məktub və kəniş göndərir və onu sarayına dəvət edir. Kənizi Nizami əvvəlcə qəbul etmək istəmir. Qasid kənizdən danışır, igid qız olduğunu, ona toxunmaq istəyənin xəncərini alıb sinəsindən vurduğunu söyləyir. Edam edilərkən “Of, Nizami, Nizami” deyib inlədiyi üçün Nizaminin xatirinə görə onu öldürməsin deyər, qasid özünün yalvardığını və Dərbənd əmirinin nəzərə alaraq cəllada “dayan” hökmünü verdiyini və sabahı bu məktubu yazdırıb onu ixtiyarına

göndərdiyini deyir. Əsərdə qızın getməməsini anası Xədicə də xahiş edir, qızının olmadığını söyləyir.

Nizaminin həyatı ilə H.Araslının əsərində tanış olduqca məlum olur ki, hədiyyə göndərilmiş kənizi öz yanında saxlayan həmin qadın Nizaminin xalasıdır. Nizami valideynlərini uşaqları itirmişdir. Kənzə gəlinə isə M.Hüseyn onun Bərdədə xəzərlərə əsir düşən Afaq olduğunu qələmə alır. “Nizami” əsərinin yeddinci şəkildə Nizami və Afaq sevgisinin artıq dilə gəldiyinin şahidi oluruq. Bu haqda daha geniş yazan H.Araslı əsərinin “Afaqın macərəsi” hissəsində onların evləndiklərini, bir oğul sahibi olduqlarını və xalasının (M.Hüseyn xala obrazını əsərində Nizaminin anası kimi canlandırır) uşağa öz ölən qardaşı Məhəmmədin adını qoyduğunu yazır.

“Nizami” əsərində Şirvan şahının şairi sarayda yaşamağa dəvət etməsini, sənətkarın isə hər dəfə orada yaşamaq təklifini rədd etməsini görürük.

H.Araslının “Şairin həyatı” əsərinin “Afaqın macərəsi” hissəsində də Nizaminin dəfələrlə Şirvan sarayına dəvət olunduğu məsələsinə toxunulur. Burada müəllif Şirvanşahların sarayında toplanmış bəzi şairlərin Nizamini qəbul edə bilmədiklərini, Əbül-üla, Xaqani, Fələki kimi şairlərin onu alqışlamasına baxmayaraq, bir çoxlarının yeri gəldikcə onu pisləməsini, qafiyəsinə, vəzninə irad tutmasını, onu Axsitanın (on ikinci əsrdə Şirvan şahı) yanında hörmətdən salmağa çalışdıqlarını yazır.

M.Hüseyn əsərində Axsitanı, adını çəkmədən, sadəcə Şirvan şahı kimi qeyd edir. H.Araslının haqlarında bəhs etdiyi şairləri isə Munis adı altında bir araya toplayır. Onları – şahın sevimli itaətkarlarını Munis obrazı ilə əks etdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərləri oxuduqca bu əsərlər arasında əlaqələrin daha çox olduğunu görürük. Bu, Nizaminin həyat və yaradıcılığını tarixi və bədii şəkildə öyrənməyə gedən yollardan biridir. Bu yolun kəşifməsi ən azı oxuculara daha da geniş məlumat əldə etmək üçün kömək olur. Bəhs etdiyimiz əsərlərdən birini hissə-hissə oxuduqda yaranan sualların cavabını digər əsərdə tapmaq mümkündür. Sanki H.Araslının Nizami haqqında elmi tədqiqatından doğan əsəri M. Hüseynin “Nizami” əsərinə yaxınlaşaraq bu əsərin bədiidən tarixə addımlamasına, özünün isə bədiiləşməsinə yardımçıdır. Və bu, hər iki əsəri qarşılıqlı müqayisəyə gətirib çıxara bilər.

Hər iki müəllifin elmi düşüncə və bədii dilindən yaranan əsərinin hər birini ayrı-ayrılıqda mükəmməl hesab edə biləcəyimiz qədər, onları daha da dolğunlaşdıran, bu əsərlərin birlikdə oxunub müqayisə edilməsidir. Bu baxımdan “Şairin həyatı” və “Nizami” əsərlərinin dərinədən öyrənilməsi, müqayisələrin aparılması, birgə araşdırılması, bədii süzğəcdən keçən tarixin nə qədər gerçək və bədii təfəkkürün nəticəsi olduğunu aydınlaşdırmağa, bu əsərlərin yenidən yaddaşda canlanmasına və adlarının qoşa qanad kimi yanaşı çəkilməsinə elmi və bədii sübutlarla haqq qazandırmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Araslı Həmid*. Şairin həyatı. Bakı: Azərnəşr. 1940, s.116
2. *Hüseynov Mehdi*. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya-Press, 2005, s.311
3. *Kərimov Teymur*. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, s.241
4. *Məmmədov İsmayıl*. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005. s.485
5. *Seyidov Yəhya*. Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1966, s.252
6. *Seyidov Yəhya*. Mehdi Hüseyn. Bakı: Yazıçı, 1979, s.289
7. *Yusifov Xəlil*. Nizaminin lirikası. Bakı: Elm, 1968, s.273